

نگاهی به کتاب زنان کربلا:
اجراهای آیینی و گفتمان‌های نمادین
در تشیع مدرن

مرضیه سلیمانی

The Women of Karbala: Ritual Performances and Symbolic Discourses in Modern Shi'i Islam, Kamran Scot Aghaie, ed. Austin: University of Texas Press, 2005. 304 pages

درآمد

همانند بسیاری از دیگر رویدادهای تاریخی، نبرد کربلا نیز بارها از سوی مورخان بازگویی شده است (یکی از معروفترین و مهمترین آن‌ها روایات طبری از این واقعه است) و عام‌ترین روایت پذیرفته شده، با حکومت یزید، حاکم ستمگر و عیاش عراق، آغاز می‌شود. باقی ماجرا همان است که در کتب تاریخی آمده است: نوه پیامبر در مدینه نامه‌هایی از مردم دریافت می‌کند که از او می‌خواهند به عراق آمده و رهبری قیام آنها بر علیه یزید را برعهده بگیرد و حسین (ع)، پس از گسیل داشتن پیشاهنگان خویش برای ارزیابی موقعیت در جنوب عراق، در معیت تعدادی از بستگان نزدیک خود، حجاز را به قصد عراق ترک می‌گوید.

در نبرد کربلا، حسین (ع) به همراه همه‌ی مردان (به جز امام زین‌العابدین و تعدادی از زنان و کودکان) به شهادت می‌رسد. برجای‌ماندگان، عمدتاً زنانی بودند که در انتقال و نیز نمادگرایی کربلا، نقشی اساسی ایفا کردند. زنانی که در کربلا حضور داشتند، برخی از اولاد علی (ع) بودند و برخی جز آنان، چه از بنی‌هاشم و دیگران. زینب، ام‌کلثوم، فاطمه، صفیه، رقیه و ام‌هانی از اولاد علی (ع) بودند. فاطمه و سکینه دختران سیدالشهدا بودند. رباب، عاتکه، مادر محسن بن حسن، دختر مسلم بن عقیل، فضا نویسه، کنیز خاص امام حسین (ع) و مادر وهب عبدالله نیز از زنان حاضر در کربلا بودند. اما آن پنج بانویی که از خیمه‌ها به سمت دشمن بیرون آمدند، عبارت بودند از: کنیز مسلم بن عوسجه، ام وهب همسر عبدالله کلبی، مادر عبدالله کلبی، مادر عمر بن جناده و زینب کبری (س). آن که در عاشورا شهید شد، مادر وهب - بانوی نمبریه فاسطیه، همسر عبدالله بن عمیر کلبی - بود که به دست غلام شمر کشته شد.

سوگواری برای شهیدان کربلا و همدلی با بازماندگان آن واقعه دردناک به فاصله کوتاهی آغاز شد و نمادگرایی کربلا چنان اهمیتی یافت که در اغلب قیام‌ها و شورش‌ها مورد بهره‌برداری قرار گرفت (نمونه این وام‌گیری نمادهای کربلایی سقوط سیاسی امویان به دست عباسیان در ۷۵۰ - ۷۴۹ م بود). پس از آن، آیین‌ها و مراسم مرتبط با عاشورا و کربلا وسعت یافت و مشخصاً در سال ۹۶۳م، در زمان حکومت معزالدوله، حاکم آل بویه جنوب ایران و

عراق، در قالب تعزیه نمود پیدا کرد. حاکمان بویه که خود شیعه بودند، کربلا را در کنار غدیر خم بزرگ می‌داشتند و آن‌گونه که ابن‌کثیر می‌گوید معزالدوله برای سوگواری زنان شیعه برای امام حسین و یاران او، قواعد مخصوصی مقرر کرده بود. پس از آن و در زمان صفویان آیین‌های عاشورایی - به ویژه در ایران - گسترده‌تر و نمادهای آن به هویت لاینفک سلسله صفوی بدل شد. آن‌ها از این نمادها برای مقابله با رقیبان سنی خویش (ازبک‌ها و مغول‌ها در شرق و عثمانی‌ها در غرب) استفاده کردند، بدان‌ها معنایی جدید بخشیدند و شکل تازه‌ای برایشان در نظر گرفتند.

به بیان دقیق‌تر، در این زمان محیط جدیدی به وجود آمد که نسبتاً از محیط منتسب به اهل سنت مجزاتر بود. مراسم پیچیده‌تر شدند و برخی از آنها رواجی همه‌جانبه یافتند. یکی از این مراسم روضه‌خوانی بود: بازگویی و سوگواری برای حادثه کربلا. عمده‌ترین منبع الهام روضه‌خوانی، روضه‌الشهدا اثر حسین واعظ کاشفی بود که بعدها به یکی از اصلی‌ترین منابع روایات کربلا تبدیل شد.

تشیع از ایران و عراق به سایر نقاط آسیای جنوبی نیز گسترش یافت و براساس یک باور رایج، آغازگر این انتشار تیمور بود که پیش از حمله به هند، به مذهب تشیع درآمد. سیر تحول آیین‌های عاشورایی در اوده و کشمیر و ورود مضامین جدید، از جمله تعزیه، به فرهنگ هندی توسط نخبگان شیعه (که زنان نیز در میان آن‌ها حضور داشتند)، خود داستان دیگری است که ذکر آن

در خط سیر تاریخی قرار گرفته تحلیل نمی‌کنند؛ آن‌ها می‌گویند نبرد کربلا را باید در کنار حوادث منتهی به آن، رویدادهای حول و حوش آن و پیامدهای پس از آن مورد بررسی قرار داد.

این نبرد باید در یک گردونه جهانی مورد ملاحظه قرار گیرد که با آدم آغاز شده و بار رجعت مهدی (عج) در پایان زمانمند پایان می‌یابد. این پژوهشگران بر حضور مؤکد زنان - و مردان - در تمامی این رویدادها تأکید می‌کنند. مثلاً گفتار و رفتار حضرت زینب را جزئی از واقعه کربلا و گاه حتی تأثیر گذارتر از آن می‌دانند چرا که به ثبت و حفظ پیام عاشورا انجامید. به گفته استاد مرتضی مطهری؛ زینب، سخن‌گوی کربلا و نیمه دوم نهضت حسین (ع) بود.

از سوی دیگر نقش حضرت فاطمه (س) به عنوان مادر و پرورنده امام حسین (ع) و یکی از چهارده معصوم را نمی‌توان جدای از رویداد کربلا مرود تحلیل قرار داد، اگرچه به‌رغم روایت‌هایی که درخصوص حضور استعاری یا نمادین او در عاشورا به دست داده شده؛ او هرگز در نبرد کربلا حضور نداشت. بخشی از بزرگداشت یاد و خاطره کربلا، در سوگواری‌ها و روضه‌خوانی‌های مرتبط با عاشورا به ذکر مصیبت حضرت فاطمه اختصاص یافته است، به

مجال مفصل می‌طلبید.

در عراق، لبنان و سایر کشورهای شیعه عرب زبان نیز مراسمی همچون شبیه‌خوانی، تعزیه‌خوانی و روضه‌خوانی، در مقیاسی کوچکتر، به اجرا درآمد، اما مسیری دیگرگونه را پیمود و با شکلی متفاوت به دنیای مدرن گام نهاد. نقطه مشترکی که در همه این تغییر و تحولات و در تمام این نمادها و نمادگرایی‌ها حایز اهمیت است، حضور عنصر زن در واقعه کربلا و در یادبودهای بعدی آن است. موضوعی که البته در اغلب موارد یا از دیده مورخان پنهان مانده و یا تأکید کمی بر آن شده است.

شخصیت بارز و نماد حضور زن در کربلا زینب کبری (س) است و پیام‌رسانی او. اگر هر پیام را حامل دو وجه بدانیم - پیام‌گزار و پیام‌رسان - در مورد کربلا، رسالت نخستین را حسین (ع) به جا آورد و رسالت دوم را زینب به گونه‌ای که «اگر زینب پیام کربلا را به تاریخ بازنمی‌گفت، کربلا در تاریخ باز می‌ماند»^۱ در ترسیم دقیق خطوط اصلی واقعه کربلا، حضور زنان پیش از عزیمت امام به عراق، در خلال نبرد، و پس از شهادت، مسلم و چشم‌گیر است. حتی در میان راویان و شاهدان عینی که بی‌واسطه به نقل حوادث مرتبط با عاشورا پرداخته‌اند، به نام زمانی همچون فاطمه - دختر علی (ع) و خواهر زینب، و دلهم همسر زهیر بن قین برمی‌خوریم که از جمله ابی مخنف در مقتل الحسین خویش، برخی روایت‌ها را از قول آن‌ها نقل می‌کند.

در جای دیگر می‌خوانیم هنگام شهادت کلبی، ام وهب (همسر او) چوب خیمه را برداشت و به سوی شوهرش رفت و به او گفت: پدر و مادرم فدایت، به خاطر فرزندان پاک محمد نبرد کن. کلبی خواست او را نزد زنان ببرد ولی او پیراهن شوهرش را کشید و گفت: تا مرگ همراهت هستم و از تو جدا نمی‌شوم ... تا این که غلام شمر با چوبی سر او را شکافت.^۲ همچنین علاوه بر خطبه پرشور حضرت زینب (س)، پس از شهادت برادر و در مجلس ابن زیاد که «گویا از زبان پدر سخن می‌گفت و کلمات امیرالمومنین از زبان او فرومی‌ریخت»^۳ دو خطبه نیز از ام کلثوم - خواهر دیگر امام حسین (ع) - و فاطمه - دختر وی - نقل شده است.

متفکران شیعه و پژوهشگران معتقد به تأویل در حوزه تشیع امامی، کربلا را به عنوان یک رویداد مقطعی که

فرهنگ‌ها تفاوت دارد و هم در درون چهارچوب فرهنگ و تمدن تشیع نیز از یک جامعه به جامعه دیگر، براساس عرف منطقه، اولویت‌های شخصی، تفاسیر دینی، فرهنگ عامه، و زمینه‌های اقتصادی - اجتماعی بسیار متفاوت است. و نتیجه می‌گیرند که اگرچه نمادها و آیین‌های تشیع، گه‌گاه و در برهه‌های خاص و محدودی از زمان به محدودیت نقش‌های اجتماعی زنان منجر شده، اما در کلیت ماجرا، استقلال آنها را فراهم آورده و به قدرتمندتر شدن آنها انجامیده است.

این کتاب، مجموعه‌ای از یازده مقاله است که توسط نویسندگان مختلفی نوشته شده. هر کدام از این مؤلفان جنبه یا جنبه‌هایی از حضور، تأثیرپذیری یا تأثیرگذاری زنان شیعه در کربلا و آیین‌های مرتبط با آن، مثل تعزیه را مورد بررسی قرار می‌دهد. کتاب به دو بخش کلی تقسیم شده و علاوه بر آن حاوی یک راهنمای تلفظ واژگان، یک قدردانی، یک مقدمه نسبتاً مفصل تألیف کامران اسکات آقای، یک کتاب‌شناسی و یک نمایه است.

بخش اول کتاب «ایران» نام دارد و حاوی پنج فصل است. فصل اول «تعزیه: چرخش تاریخ در زندگی روزانه» نام دارد و نوشته نگار متحده است. در این جا پویایی جنسیتی مراسم تعزیه، در خلال توسعه آن در دوره قاجار، مورد تحلیل قرار گرفته. متحده، همچنین اهمیت کاراکترهای مؤنث در این سنت نمایشی را در معرض دید قرار داده و می‌گوید زنان در برخی موارد به تنظیم و ترکیب نمایش‌های خاص آیینی می‌پرداختند. نمایش‌هایی که اجرای آن منحصراً بر عهده زنان بود.

گونه‌ای که مثلاً روضه الشهداء واعظ کاشفی بیشتر از اغلب شخصیت‌های مرد روایت خود را در کنار ذکر مناقب مسلم بن عقیل، پسران زینب، زینب، فاطمه (دختر امام حسین)، قاسم و عباس، به حضرت فاطمه (مادر امام) پرداخته است.

پس از کربلا، بارزترین نمادگرایی حضور زن در آیین‌های عاشورایی، اجرای تعزیه است که اگرچه به‌واقع هیچ بازیگر زن در آن به ایفای نقش نمی‌پردازد، اما هم کاراکترهای زن در آن حضور دارند (زینب، رقیه) و هم بخش اعظم مخاطبانش را زنان تشکیل می‌دهند. بررسی کامل و همه‌جانبه حضور زنان در کربلا و در آیین‌های عاشورایی تشیع مدرن البته نیازمند پژوهشی مفصل و جداگانه است. در واقع انتشار کتابی مستقل پیرامون زنان کربلا اتفاق مبارکی است که در عرصه پژوهش‌های تاریخی و مذهبی به وقوع می‌پیوندد، چرا که اگرچه درخصوص واقعه کربلا، آثار توصیفی و تحلیلی پرشماری به تحریر درآمده است، نقش زنان در آن رویداد و در آیین‌های دینی پس از آن، در اقصی نقاط جهان تشیع، آن‌گونه که بایسته است به شکلی مستند و مورد تحلیل قرار نگرفته است.

در باره کتاب

اثر جالب و بدیع در این حوزه را اخیراً انتشارات دانشگاه تگزاس، به ویراستاری کامران اسکات آقای و با نام زنان کربلا: اجراهای آیینی و گفتمان‌های نمادین در تشیع مدرن منتشر کرده است. آقای اسکات تاریخ اسلام و ایران در دانشگاه تگزاس است که پیش از این کتاب‌هایی مثل تعطیلات اسلامی (۱۹۹۷)، زنان مسلمان در گذر قرون (۱۹۹۸)، شهدای کربلا: نمادها و آیین‌های مذهب و تشیع در ایران مدرن و صلیبیون: از چشم‌اندازهای اسلامی و اروپایی قرون وسطی (۲۰۰۴) را به چاپ رسانده و مقالات متعددی در نشریات علمی منتشر کرده است.

کتاب، در واقع بررسی مشارکت زنان در واقعه کربلا و حضور آنان در آیین‌های عاشورایی در ایران، عراق، لبنان، هند، پاکستان و امریکاست.

نویسندگان تأکید می‌کنند که تجربه حضور زنان شیعه در این آیین‌ها، هم با حضور سایر زنان در دیگر ادیان و

سیاسی، همانند جهاد، را مورد تأکید قرار داده، هرچند این مشارکت در کمیت و کیفیت، دقیقاً همانند حضور مردان نبوده است. در دوران پس از انقلاب اسلامی ایران، این تجلی و حضور، به تقویت حس ملی‌گرایی و مذهبی زنان کمک کرده و در عین حال در تقویت حس شجاعت - در جنگ ایران و عراق - نیز نقشی بسیار اساسی داشته است. در یک مقطع زمانی، زنان ایرانی با الهام از شخصیت‌هایی مثل فاطمه، زینب، رقیه و سکینه، چنان در موفقیت و بقای سیاسی - ملی ایران تأثیرگذار بودند که می‌توان گفت تشیع اسلامی با ملی‌گرایی ایرانی در هم آمیخت و ایران معاصر شیعی در وجود آمد.

فصل پنجم «شمایل‌نگاری زنان کربلا: کاشی‌ها، دیوارنگاره‌ها، تمبرها و پوسترها» نام دارد و نوشته پیتیر جی. چلکووسکی^۵ است. موضوع این قسمت، مطالعه تصاویر بصری کاراکترهای مؤنث در درام‌های دینی تشیع، به ویژه زینب و شهربانو - همسر امام حسین(ع) است. نویسنده توضیح می‌دهد که چگونه تصاویر و تمثال‌های دیداری همچون الگوهای شفقت، خیرخواهی، پاکی، و از خودگذشتگی نمود می‌یابند. این تصاویر، تا حد زیادی، تشکیل‌دهنده ایده‌آل‌های رفتارهای اجتماعی و سیاسی در ایران بوده‌اند. بررسی نمونه‌های این نمادگرایی در نمایش‌ها، پوسترها، تمبرها و دیوارنگاره‌ها ارتباط شمایل‌نگاری تعزیه با شمایل‌نگاری سیاسی مدرن پایان بخش این فصل است.

بخش دوم کتاب با عنوان «جهان عرب، آسیای

فصل دوم با نام «پویایی جنسیتی آیین‌های محرم در سال‌های پایانی حکومت قاجار» نوشته کامران اسکات آقایی است. در این فصل، آقایی بر آیین‌ها و نمادهای تشیع در ایران عهد قاجار تمرکز کرده و معتقد است این نمادها مجموعه‌ای از تأثیرات اجتماعی - روان‌شناختی و کارکردهای معنوی را برای زنان ایرانی به ارمغان آورده. این مراسم همچنین فراهم آورنده فرصتی ویژه برای زنان بود تا با ایفای نقشی پراهمیت، هم در عرصه عمومی و هم در رویدادهای دینی شخصی پای به زندگی اجتماعی و اعتقادی بگذارند.

زنان، حامیان پرشور و نیز شرکت‌کنندگان فعال در آیین‌های مردانه و مراسم ترکیبی (مردانه - زنانه) بوده‌اند. از طریق شرکت در همین مراسم بود که زنان به تشکیل شبکه‌های اجتماعی مبادرت کرده و برای رشد معنوی و احساسی خویش معنایی یافتند. این معنا بعدها در زندگی معنوی، شخصی و خانوادگی آن‌ها به کارشان آمد. در عین حال، این آیین‌ها در تحکیم هویت زنانه و قدرت یافتن مرکزیت زنان در عقاید شیعه، نقشی انکارناشدنی داشتند.

«این محرم است: ماه زینب» عنوان فصل سوم کتاب است که نویسنده آن اینگیلید فلس کروید^۶ یک عنوان فرعی نیز برای آن انتخاب کرده: «زیبایی‌شناسی و مراسم سوگواری زنان در شیراز». و آن چه مورد نظر نویسنده است، البته شیراز مدرن است و فضاهای اختصاص یافته به سوگواری ماه محرم. در این قسمت خانم فلس کروید بر چگونگی شرکت زنان در عزاداری‌های محرم، برای رستگاری و نجات و نیز کسب شفاعت در این جهان و جهان آخرت متمرکز شده است. پس از توضیح مختصری پیرامون جنبه‌های زیبایی‌شناختی سنت عزاداری در ماه محرم، نویسنده به شمایل‌نگاری تصاویر، فضاها و موضوعات برجسته در سوگواری زنان شیرازی پرداخته است.

نویسنده فصل چهارم از بخش یک، فائقه شیرازی است و عنوان این فصل: «دختران کربلا: تصویر زنان در فرهنگ عامه تشیع در ایران». محور پژوهش خانم شیرازی در این فصل از کتاب، جلوه‌های گوناگون شخصیت‌های زن در نوحه‌ها، سروده‌ها و شعارهای مراسم در ایران است. او حضور زنان در عرصه‌های مختلف اجتماعی و

جنوبی و ایالات متحده امریکا» حاوی شش فصل است. فصل ششم کتاب را شمیم بورنی عباس^۶ نوشته و آن را «سکینه، راوی کربلا» نام نهاده است. عنوان فرعی این فصل «قوم‌نگاری و صف مجلس زنان در پاکستان» خود گویای مندرجات آن است.

چگونگی بیان مضامین زنانه، از قول راوی زن (در نقش سکینه) در مراسم عزاداری زنان پاکستان، شرح قوم‌نگارانه این آیین، تحلیل زبان‌شناختی مفاهیم مندرج در نغمات و مواعظ مذهبی از جمله مباحث این فصل‌اند. در این جا نویسنده تأکید می‌کند که بخش اعظم تاریخ شفاهی روایت کربلا در پاکستان، از زبان سکینه نقل می‌شود.

«سیده زینب: فاتح دمشق و فراتر از آن» نوشته سیداکبر حیدر، فصل هفتم کتاب است. حضور حضرت زینب در اشعار مدرن اردو و سرودها و مراثی مذهبی به‌ویژه در نوحه‌های ذاکر راشد ترابی، مرثیه‌خوان، برجسته جنوب آسیا آغازگر مطالب این فصل است. پس از آن حیدر از شاعران، دیگری مثل افتخار عارف، وحید اختر، و پروین شاکر (شاعر مؤنث) نام می‌برد که مرثیه‌سرای کربلایند. او در روایت‌های نمادین واقعه کربلا، زینب را فاتح دمشق خوانده و نقش آن حضرت در سنت‌های مذهبی جنوب آسیا را مورد بررسی قرار می‌دهد. در پایان نویسنده

نتیجه می‌گیرد که داستان‌های مرتبط با کربلا و تأکید بر حضور زنان، در ایجاد گفتمان‌های جنسیتی و در مشارکت بیشتر زنان در اجتماع نقش مهمی ایفا کرده است.

«جنسیت و مراسم محرم در یکی از فرق اسلامی جنوب آسیا» فصل هشتم کتاب است، تألیف ریحانا قاریالی^۷. مؤلف، یکی از مظاهر تشیع اسماعیلی را مورد تحلیل قرار می‌دهد: فرقه بُحرا در هند. او مشاهده می‌کند که در اجرای مراسم آیینی محرم، زنان و مردان این گروه، هر دو به گونه‌ای فعال شرکت دارند. اما هر

چه مراسم عمومی‌تر باشد، حضور زنان کم‌تر می‌شود و برعکس، هرچه مراسم خصوصی‌تر و اجرای آن محدودتر باشد، زنان نقش فعال‌تری را برعهده خواهند داشت. از همین‌جا مبحث کشاکش میان هنجارهای مردسالارانه و جنبه‌های رهایی‌بخش مشارکت زنان در این آیین‌ها مطرح شده و با حس مرکزیت مداری زنان در آیین‌هایی که تنها با حضور زنان و برای زنان اجرا می‌شوند، پایان می‌یابد.

ماری الین هگلند^۸ نویسنده فصل نُه کتاب است: «زنان کربلا به آمریکا می‌روند: مراسم مذهبی اهل تشیع در ایران، پاکستان و کالیفرنیا». هگلند در این جا به مقایسه دو جامعه مهاجر شیعی در ایالات متحده می‌پردازد: جامعه ایرانیان و جامعه آسیای جنوبی‌ها. تحلیل تطبیقی او نشان می‌دهد که اعمال و مراسم دینی این دو جامعه کاملاً با یکدیگر متفاوت و از دیگری مجزاً هستند. او می‌گوید زنان آسیای جنوبی در اجرای آیین‌های دینی تشیع بسیار فعال‌تر از زنان ایرانی وارد عمل می‌شوند و این، علاوه بر زمینه‌های اجتماعی - اقتصادی، به تجربه‌های سیاسی و دینی متفاوت آن‌ها باز می‌گردد. همچنین او در می‌یابد که عقاید و اعمال دینی هر دو جامعه در طی زمان و در مناطق مختلف دستخوش تغییر و تحول شده است. مهاجرت آن‌ها به امریکا البته دلیل اصلی این تغییرات است و تطبیق و تطابق با محیط زندگی جدید، درجات گوناگونی از تغییر در مفاهیم و تجربه‌های دینی را به همراه داشته است.

الیزابت وارناک فرِنیا^۹ و باسِمه بازرگان در فصل ده که آیین‌های دینی زنان در عراق نام دارد، انشعاب دو شاخه فضاهای عمومی در مقابل فضاهای خصوصی را مورد واکاوی قرار می‌دهند و مفهوم سنتی «جهان مردانه» و «جهان زنانه» و سیالیت بین این دو جهان را بازمی‌گشایند. آنها مشاهده کرده‌اند که زنان و مردان، هر دو در آیین‌های عمومی

روش‌شناسانه به کار می‌گیرد، موضوعی تازه که نیازمند پژوهش‌های گسترده‌تر است.

تأکید کلی کتاب آن است که زنان نه تنها در آیین‌های یادبود و گرامیداشت رویداد کربلا به ایفای نقش می‌پردازند، بلکه حضور آنان در روایات متنی، نمادها و نمایش‌های هنری کلیدی و مهم است. زنان و مردان، هر دو از کودکی با داستان‌های کربلا آشنا می‌شوند و مخاطبان این روایت‌ها هم هر دوی آن‌ها هستند. اکنون مجالس شبیه‌خوانی یا تعزیه امام حسین از تلویزیون پخش می‌شود و در اینترنت می‌توان پای مجلس مجازی و تعزیه مجازی نشست. این جریان بیشتر در کشورهای نمود دارند که شیعیان در آن‌جا اقلیت محسوب می‌شوند و امکان شرکت آن‌ها در مجالس واقعی کم است.

شیوه فصل‌بندی کتاب، نه براساس موضوع، که براساس محل پژوهش است و نمایه پایان کتاب، تفحص در موضوعات و مندرجات را آسان‌تر می‌سازد. زبان کتاب انگلیسی است، تعداد صفحات آن ۳۰۹ صفحه است و در نوامبر ۲۰۰۵ از سوی انتشارات دانشگاه تگزاس به چاپ رسیده. کتاب خواندنی در موضوعی بکر و بسیار با اهمیت است و ترجمه آن به فارسی، همراه با برخی توضیحات و اضافات، مفید خواهد بود.

پی‌نوشت‌ها:

۱. دکتر علی شریعتی، حسین وارث آدم، انتشارات قلم، تهران: چاپ پنجم ۱۳۷۱، ص ۲۰۶
۲. قیام جاوید (مقتل الحسین ابی‌محنف)، ترجمه و تصحیح: حجت‌الله جودوکی، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان، تهران: چاپ اول ۱۳۷۷، ص ۹۸ و ۸۸
۳. حاج شیخ عباسی قمی، زندگانی امام حسین (واقعه دلخراش کربلا)، مؤسسه مطبوعاتی حسینی، تهران: بی‌تا، ص ۱۶۵

4. Ingvild Flaskerud
5. Peter J.Chelkowski
6. Shemeem Burney Abbas/
7. Rehana Ghadially
8. Mary Elain Hegland
9. Elizabeth Warnock Fernea
10. Lara Z. Deeb

شرکت می‌کنند. علاوه بر آن، مردان در مراسم ویژه زنان (مراسمی که تنها زنان در آن به ایفای نقش می‌پردازند)، بیشتر نقشی حمایتی یا «راهگشا» برعهده دارند؛ در حالی که زنان نیز متقابلاً در مراسم ویژه مردان، چنین نقشی را برعهده می‌گیرند. آن‌ها می‌گویند پویایی جنسیتی موجود در آیین‌های عاشورایی، شبیه همان الگوهایی است که در دیگر حوزه‌های جوامع خاورمیانه مشاهده می‌شود.

فصل یازده «از عزاداری تا عمل‌گرایی» نام دارد و با عنوان فرعی «سیده زینب، زنان شیعه لبنانی و تغییر و تحول عاشورا» توسط لارا دیب^{۱۰} نوشته شده است. در این فصل، لارا دیب به مطالعه تغییرات اخیر در مراسم اهل تشیع لبنان پرداخته. تغییراتی که عوامل مختلفی همچون شهرنشینی، مدرنیزاسیون و استیلای سیاسی گروه‌های شیعه‌ای مثل امل و حزب‌الله از دو دهه پیش بدین سو، موجبات آن را فراهم آورده است. او از تجهیز شیعه به عنوان یک گروه اجتماعی در دهه ۱۹۷۰ و تحت رهبری امام موسی صدر سخن می‌گوید.

شیوه جدیدی از اجرای آیین‌های مذهبی - در کنار مراسم سنتی‌تر - در سال‌های اخیر ظاهر کرده و اجرا کنندگان این مراسم معتقدند که چنین مراسمی معتبرترند چرا که به نیت اصلی روایات کربلایی نزدیک‌ترند. تفاسیر گوناگون درخصوص نقش زینب در نبرد کربلا نشان‌گر همین گفتمان‌اند. امروزه زینب دیگر نه فقط به عنوان یک شخصیت مذهبی، بلکه در عین حال در مقام یک فعال اجتماعی و سیاسی مورد توجه الگوی تاسی زنان عرب قرار می‌گیرد.

کتاب به لحاظ محتوا، متن و آوانگاری حال و هوای ایرانی و فارسی دارد و از آن‌جا که بدون جنجال‌طلبی‌ها و هوچی‌گری‌های سیاسی نوشته شده، می‌توان آن را اثری شایسته و گامی مثبت قلمداد کرد. با نگاهی به کتاب‌شناسی اثر می‌توان به مجموعه آثاری دست یافت که نویسندگان در نگارش مقالات خویش از آن‌ها بهره برده‌اند و اکثر آنها منابع تاریخی مفید و موثقی هستند. برخی فصول این اثر کاملاً بدیع و جذاب‌اند (مثل بررسی جامعه شیعیان بحر در هند). اما جای برخی مباحث مثل آیین‌های عاشورایی شیعیان زیدی در یمن البته خالی است. مقدمه اثر (نوشته آقای) رویداد کربلا را همچون استعاره‌ای مهم در تحقیقات و چشم‌اندازهای